

<https://doi.org/10.53656/his2022-6-1-bul>

*From Antiquity to Nowadays
От древността до днес*

БЪЛГАРИТЕ В ГУЛАГ: СЛУЧАИТЕ НА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ЕМИГРАНТИ НЕДЮ САКОВ И ПЕТЪР МАРИНОВ

Гл. ас. д-р Симона Самуилова

*Институт за исторически изследвания –
Българска академия на науките*

Резюме. В публикацията се разглежда разправата на Сталин с българската политическа емиграция в СССР по примера на двама българи, арестувани по време на масовите чистки през 1936 – 1938 г. и осъдени на пет и на три години изправителен трудов лагер. За реконструиране на преживените репресии са използвани публикувани документи от българските архиви, електронните бази данни за жертвите на политическия терор в Съветския съюз на международната правозащитна организация „Мемориал“, както и непубликуваните мемоари на двамата политемигранти. Изследването на историята на българите в съветските лагери е затруднено от липсата на достъп до руските архивни източници. По тази причина мемоарите са тези, които могат да послужат за създаване на по-пълна картина за мястото на българите в ГУЛАГ, въпреки че тяхното използване изисква сериозен анализ и съпоставка с други източници. Съпоставката на мемоарните свидетелства с публикуваните документи спомага за по-пълното реконструиране на репресивната политика на Сталин по отношение на българската политическа емиграция в СССР и за разширяване на научното знание за българите в ГУЛАГ.

Keywords: българска политическа емиграция; репресии; ГУЛАГ; мемоари; СССР

В съвременната историография липсва обобщаващо изследване за пострадалите от репресиите в СССР български политемигранти, въпреки че някои аспекти от темата са детайлно проучени. На базата на свидетелства на оцелели, документи от бившия партийен архив на Българската комунистическа партия и бившите архиви на окръжните ѝ комитети Наско Петров изчислява жертвите на политически чистки от Октомврийската революция до смъртта на Сталин на 647 души, от които 620 са от мъжки, а 27 от женски пол (Petrov 2001, 109, 110). Според него 346 от тях са разстреляни, 58 са осъдени и изпратени в изправителен трудов лагер, където впоследствие умират,

109 изтърпяват от 5- до 15-годишна присъда и остават живи; 95 изтърпяват присъда до 5 години, като впоследствие са освободени, 39 след неколкомесечно задържане са изгонени извън СССР от органите на НКВД (Petrov 2001, 119). В научната литература е известна съдбата на редица видни политически и обществени дейци – жертви на култа към личността на Сталин. На основата на богат изворов материал от явни, секретни и недостъпни дълги години архиви и библиотеки, украинският историк от български произход Михаил Станчев проучва живота, борбата и гибелта на представителя на комунистическото движение, първи украински министър-председател, съветски политически, държавен деец и дипломат Кръстьо Раковски (Stanchev 2004), убит по заповед на Сталин през 1941 г. Костадин Грозев и Йордан Баев проследяват одисеята в САЩ и СССР на профсъюзния деец, политик и дипломат Георги Андрейчин (Baev & Grozev 2008), който оцелява след изправителен трудов лагер¹⁾, но впоследствие е осъден на смърт и разстрелян. Проучена е и съдбата на известния български анархист в Съветска Украйна Желю Грозев (Savchenko & Trygub 2019, 132 – 149), който умира в ГУЛАГ през 1942 г., както и биографиите на Гечо Кокилев и Григор Чочев, репресирани в СССР по линия на разчистване на кадрите на армията, флота и ОГПУ/НКВД (Kazakov 1969, 31 – 32; Kozhukharov 2014, 201 – 208). В книгата си за ролята на Коминтерна като оръдие и жертва на Сталиновата репресивна политика Уилям Дж. Чейс обръща специално внимание на случаите на двама български полит-емигранти – Петко Николов Петков и Йордан Терзиев, арестувани по време на масовите чистки през 1937 – 1938 г. Първият е разкрит като разобличител на множество „български троцкисти и шпиони“, а вторият – като една от многобройните жертви на НКВД (Chase 2001, 389, 397).

Целта на настоящата статия е изследване разправата на Сталин с българската политическа емиграция в СССР по примера на двама политемигранти – Недю Саков и Петър Маринов, арестувани по време на масовите чистки през 1936 – 1938 г. и осъдени на пет и на три години изправителен трудов лагер. За реконструиране на преживените от тях репресии и за въдворяването им в ГУЛАГ са използвани публикувани документи от българските архиви, електронните бази данни за жертвите на политическия терор в Съветския съюз на международната правозащитна организация „Мемориал“, както и непубликуваните мемоари на двамата българи, съхранявани в бившия Централен партийен архив на Централния комитет на Българската комунистическа партия. Въпросът за достоверността на мемоарите като исторически източници за Главното управление на наказателните лагери е обект на продължителни научни дискусии. Дълги години публикуваните спомени на оцелели бивши затворници са единственото свидетелство за съветската лагерна система. Първите сведения за нейното съществуване са публикувани на Запад още през 20-те и 30-те години на XX в. (Scherbakova 2015, 114 – 121). Неподкрепени от документи и

доказателства, те не предизвикват сериозен обществен отзвук и са приемани в качеството на антисъветска пропаганда, създадена от нацисткия режим. След края на Втората световна война мемоарите на бивши лагеристи продължават да бъдат разглеждани като клевети срещу Съветския съюз. Такава реакция предизвиква книгата на Маргарете Бубер-Нойман (Buber-Neumann 1949), затворена първоначално в съветски, а по-късно и в нацистки концентрационен лагер, както и трудът на Виктор Кравченко (Kravchenko 1946), в който се разказва за колективизацията, глада и репресиите в СССР. През 60-те и 70-те години широк обществен отзвук на Запад намират произведенията на Робърт Конкуест за Сталиновите чистки и за съветските лагери в Далечния изток, написани въз основа на мемоарни свидетелства (Conquest 1968; Conquest 1978). Години по-късно Ан Апълбаум използва за книгата си, посветена на историята на ГУЛАГ, документи и стотици мемоари на бивши лагеристи (Applebaum 2003). Макар че тя не разчита на спомените като източници на имена, дати и цифри, за нея те са безценно свидетелство за друг вид информация за живота в лагерите, а именно: за отношенията между затворниците, конфликтите между групите, поведението на пазачите и администрацията, ролята на корупцията, дори съществуването на любов и страст.

В СССР гласовете на хора, прекарали години в затвори, лагери и заточения, за първи път прозвучават след смъртта на Сталин. След провеждането на XX конгрес на КПСС (1956) и осъждането на „култа към личността“ настъпва кратък период, по време на който е позволено публикуването на лагерна мемоаристика, който приключва със свалянето на Хрущов от власт през 1964 г. (Scherbakova 2015, 116). С началото на „гласността“, „перестройката“ и последвалото разпадане на Съветския съюз стотици бивши затворници получават възможност свободно да опишат преживяванията си в ГУЛАГ. В социалистическа България темата за разправата на Сталин с българската политическа емиграция е неудобна истина. Единственият жест, който БКП прави малко преди 10 ноември 1989 г., е да обяви политическа реабилитация на около 1000 свои членове, пострадали в СССР по време на Сталиновите репресии²⁾. Под влияние на процеса на десталинизация и последвалите опити за „колеблива либерализация“ на родна почва българите получават възможност да се запознаят с публикуваната през 1962 г. и превърнала се в литературна сензация повест на Александър Солженицин „Един ден на Иван Денисович“, в която се разказва за живота в съветски лагер. Произведението, преведено за първи път на български от освобождения от ГУЛАГ писател и публицист Петър Аджаров, предизвиква огромен читателски интерес (Nakov 2003, 53). Не след дълго е отпечатана книга със спомени на близки и писма на Димитър Гачев – естет, музиковед и литературовед, който умира в съветски лагер през 1946 г. (Gachev 1964). Две години по-късно са публикувани мемоарите на българския и съветски офицер и генерал-майор от МВР Петко Кацаров (Katsarov 1966), в

които накратко са описани и преживяванията на автора в лагерите на СССР. За разлика от Кацаров спомените на видния комунистически деец, подсъдим и оправдан заедно с Георги Димитров за подпалването на Райхстага, преживял 15 години в ИТЛ – Благой Попов, завършени малко преди смъртта му през 1968 г., са публикувани единствено на Запад (Роров 1984).

Петко Кацаров и Благой Попов не са единствените свидетели, които описват преживяванията си в ГУЛАГ в социалистическа България. В продължение на 40 години в бившия Централен партийен архив се събират и съхраняват над 4000 броя мемоарни документи за събития и факти от историята на партията и на революционните организации, ръководени от нея, за живота и дейността на видни партийни, младежки и профсъюзни дейци. Сред тях се намират спомените на десетина български политемигранти, оцелели в съветските лагери, които до края на 80-те години са строго поверителни и единствено за вътрешнопартийно ползване, а след 1989 г. остават извън обхвата на научните изследвания. Те представляват смесен жанр между автобиография и мемоар, но са ценни и за историческата наука, тъй като отразяват личния лагерен опит. Написани *„За да не се повтори никога вече“*⁽³⁾ това, което са преживели, както и за да внесат своя *„скромен принос за изясняване на въпроса за култа на личността на Сталин: как може той да се създаде, защо и как той беше търпян толкова“*⁽⁴⁾.

От доклада за поименно и политическо реабилитиране на пострадалите от репресиите в СССР български политемигранти, приет през лятото на 1989 г. с приложения към него кратки биографични данни, разбираме, че Недю Саков (роден в с. Нова махала, дн. Найденово, Старозагорско през 1896 г. – починал през 1979 г.) и Петър Маринов (роден в с. Винарово, Старозагорско през 1891 г. – починал през 1981 г.) (Vekov 2002, 235, 244) имат сходна съдба. Двамата са част от големия емигрантски поток, съставен от представители на Комунистическата партия, Българския земеделски народен съюз и поддръжници на анархокомунизма, които търсят убежище в СССР след кървавите събития от българската история, свързани с Военния преврат, Юнското и Септемврийското въстание от 1923 г., атентата в църквата „Св. Неделя“ през април 1925 г. Изследователите оценяват тази вълна на около 2000 души (Grishina 2010, 229; Petrov 2001, 51), които пристигат в Съветския съюз чрез нелегалните канали на БКП по море и суша. В земята на Съветите престоят и организацията на българската политическа емиграция се поемат от органите на ИККИ (Изпълнителен комитет на Комунистическия интернационал), МОПР (Международната организация в помощ на революционерите) и Профинтерна (Профсъюжен интернационал). Най-активните са изпращани в Москва и в другите по-големи градове. Много от емигрантите, които имат завършено средно образование, следват в Комунистическия университет на западните национални малцинства (КУНМЗ – висшето учебно заведение на

Коминтерна) или в партийните школи и комунистически университети на Москва, Ленинград, Киев и Одеса. Тези, които не отговарят на условията за възраст и образование или не желаят да учат, започват работа в различни отрасли на промишлеността и селското стопанство. Българските комунисти се устройват в СССР и с ентузиазъм се включват в изграждането на социалистическото общество. Дълги години политемигрантите пребивават в страната на Съветите с временни едногодишни удостоверения за чужденци. В Съветска Русия те стават членове на ВКП (б), което до 1933 г. им позволява да заемат държавни и партийни постове. През същата година със закон на Върховния съвет на СССР се ограничава правото на чуждестранни граждани да заемат партийни длъжности (Belkovets 2013, 282), което принуждава голяма част от членуващите във Всесъюзната комунистическа партия (болшевики) политемигранти да кандидатстват за съветско поданство, съпроводено при някои с приемане на руски имена.

Първите чистки срещу представители на българската политическа емиграция са организирани още в края на 20-те – началото на 30-те години, но както отбелязва Наско Петров те нямат масов характер и почти не засягат ръководния партийен актив на ВКП (Petrov 2001, 64). Това се променя след убийството на С.М. Киров на 1 декември 1934 г., което поставя началото на масовия терор. НКВД „разкрива“ стотици терористични организации, които се състоят изцяло или частично от чужденци. На 9 март 1936 г. е прието постановление на ЦК на ВКП (б) „За мерките за защита на СССР от проникването на шпионски, терористични и саботажни елементи“ (Okhotin & Roginskii 1999, 35), след което репресиите срещу чуждестранни граждани, включително и политемигранти, зачестяват осезаемо. За ликвидиране на чуждестранната „шпионска база“ през 1937 – 1938 г. се провеждат масови чистки по отделни национални линии – германска, полска, гръцка и др., чийто ход е детайлно изследван в научната литература. Учените определят за основна мишена на тези операции не толкова чуждестранните граждани, колкото съветските поданици с чужда националност (Polian 2004).

От пролетта на 1935 до есента на 1936 г. в СССР се провежда мащабна кампания за проверка на „политическата благонадеждност“ на членовете на ВКП (б), която се фокусира върху партийните кадри със „социално чужд“ произход и цели създаване на списъци с потенциалните жертви на репресии. По указание на Сталин в Коминтерна е съставена комисия с председател Васил Коларов, зам.-председател Антон Недялков и членове Христо Кукумявков, Фердинанд Козовски, Щерю Атанасов, която изготвя характеристики на около 1300 български политемигранти, от които за 400 души са посочени отрицателни факти или оценки (Vekov 2002, 97). Тези, при които биват открити нарушения или отклонение от партийната или държавната дисциплина, се превръщат в обекти на различни административни санкции. Най-тежката включва изключване от

Комунистическата партия, което води до загуба на социален статус, маргинализация и висок риск от последващи политически репресии. Такъв е случаят с Недю Саков – активен член на партията и работник в завод в Москва, изключен от редиците на ВКП (б) през 1925 г. заради отправяне на критики срещу лидера на БКП Васил Коларов по време на партийно събрание, но по-късно възстановен. В спомените си българинът не отбелязва точната дата на своя арест, но от електронните бази данни на „Мемориал“ разбираме, че това се случва на 4 ноември 1936 г.⁵⁾, малко след като е повторно изключен от партията. След като преминава през обичайната процедура за вземане на отпечатъци и заснемане в анфас и профил в сградата на Държавна сигурност на „Лубянка“, той е отведен в централния московски затвор „Бутирка“⁶⁾ – място за интерниране на политически затворници, поели по пътя на ГУЛАГ. Недю Саков е обвинен за отклоняване от партийната линия във връзка с „българския въпрос“ от 1925 г. и за отправяне на клевети срещу Сталин. В спомените си той твърди, че второто обвинение е подкрепено от свидетелските показания на българина Илия Пеев, когото обвинява в сътрудничество с НКВД⁷⁾. Самият Пеев е арестуван по време на масовите чистки през 1938 г., но делото му е прекратено и той е освободен с решение на началника на НКВД в Московска област (Vekov 2002, 227), което говори за вероятно сътрудничество с репресивната машина. На 7 януари 1937 г. ОСО (Особое совещание – извънсъдебният репресивен орган при НКВД) осъжда Недю Саков на 5 години ИТЛ по чл. 58-1 от НК на РСФСР за „Контрреволюционна троцкистка дейност“ (КРТД)⁸⁾. Според изчисленията на Наско Петров през същата 1937 г. българската политическа емиграция дава най-много жертви с общо арестувани и репресирани 320 политемигранти, или 49,50 % от общия брой на репресираните българи по време на Сталиновия терор, от които 178 са разстреляни, 131 са изпратени в ИТЛ и само 11 са освободени след няколкомесечен арест (Petrov 2001, 75).

По-голяма част от репресираните съветски граждани с чужда националност, какъвто е Недю Саков (приел името Недю Радевич Саков), биват депортирани в далечни краища на СССР. Той е осъден на изправителен трудов лагер в района на басейна на р. Воркута (Воркута), разположен на около 160 км от Северния полярен кръг и на 70 км от Северния ледовит океан. През 1930 г. в тази труднодостъпна вечно замръзнала тундра, част от АССР Коми, са открити залежи от въглища. На следващата година развитието на минното дело и построяването на първите населени места във Воркута стават част от разширяващата се система на ГУЛАГ, а първите проучватели на полезни изкопаеми са затворници от близко намиращия се затвор в селището Чибю (от 1939 г. Ухта). По-късно той става известен като „Ухтопечорски лагер“ („Ухтпечлаг“), създаден за експлоатиране на богатия на минерални ресурси като нефт, газ и др. басейн на р. Печора. През 1937 г. районът на Воркута е все още откъснато и труднодостъпно място, към което Сталин насочва огромен

поток от политически затворници, чийто труд трябва да осигурява въглища за цялата европейска част на СССР (Barenberg 2014, 35). С течение на времето „Воркутлаг“ се превръща в един от най-големите и печално известни лагерни комплекси, в който към 1950 г. са въдворени около 78 хиляди политически и криминални затворници (Barenberg 2009, 513). Подобно на Недю Саков по-голямата част от осъдените по политически причини са обвинени в „контр-революционни престъпления“.

Етапът (затворническият превоз) на Недю Саков от Москва до местоназначението му в района на Воркута продължава 8 месеца. Първа спирка е транзитен лагер в гр. Котлас, който към 1937 г. влиза в състава на „Ухтпечлаг“. Градът е разположен на около 1000 км от Москва и на около 1500 км от Воркута и по това време представлява крайна жп гара на север и обединителен пункт за криминални и политически затворници, транспортирани от южните части на страната. Следващата спирка е лагерен пункт, разположен на около 30 – 40 км от с. Чибию, който според Недю Саков е оставен без ограда и охрана: *„защото тук освен пътя към Чибию и по реката нямаше никакви пътища и населени пунктове на много, даже стотици километри никакво население, а и да имаше население, никой не си правеше илюзия, че ако избяга, ще може да намери спасение някъде“*⁽⁹⁾. От руски източници разбираме, че Недю Саков дава точно описание на затворническия пункт (Kaneva 1991, 331 – 352). Лагерниците живеят при тежки условия и минусови температури в препълнени дървени бараки и палатки и се трудят в близките рудници⁽¹⁰⁾. Тук етапът на българина изчаква до настъпването на лятото, когато става възможен преходът до Воркута. Недю Саков описва в големи детайли живота и трудовите си дейности във „Воркутлаг“, отделен през 1938 г. от „Ухтпечлаг“. Подобно на останалите затворници той участва в строежа и поддържането на мини, в развитието на въгледобивната промишленост, в изграждането и ремонта на жп линията Котлас – Воркута. През летните месеци участва в товаренето и разтоварването на шлепове с въглища и дървен материал на пристанището на р. Уса при селището Уст Уса, разположено на около 30 км от гр. Воркута. На третата година от въдворяването си в лагера Недю Саков е зачислен на работа по специалността си в заводски цех, на която остава до своето освобождение.

Тъй като историята на най-големия лагерен комплекс в европейската част на СССР е детайлно изследвана в съвременната историография, за целите на настоящата статия ще се спрем на сведенията на Недю Саков за други българи във Воркута. В мемоарите си авторът отбелязва, че при пристигането си в лагера през лятото на 1937 г. той заварва своя приятел Веселин Тодоров Сидеров, за когото споменава, че е подложен на репресии и интерниране още от 1927 г.⁽¹¹⁾ Тодоров е описан като *„културен и образован човек“*, *„твърде общителен и с много близки познати от средите на заключените и особено сред троцкистите“*. От него Саков научава за съществуването на „Тухларски завод“, където се

извършват екзекуции на политически затворници¹²⁾. В доклада за поименното реабилитиране на пострадалите български политемигранти и в руските електронни бази данни отсъства човек с такова или близко звучащо име, но мястото за извършване на екзекуции е добре известно. През 1938 г. по време на т.нар. Кашкетински екзекуции в Тухларския завод, както го нарича Недю Саков, е отнет животът на 2509 политически затворници „троцкисти“, убити по заповед на извънсъдебните извънредни органи или т.нар. тройки на НКВД (Barenberg 2009, 30; Baev & Grozev 2008, 208). В с. Уст Уса Недю Саков се среща и с друг свой познат от редиците на българските политемигранти в Москва, когото нарича „другаря Шинев“¹³⁾. Последният е описан като човек, който се намира на предела на физическите си възможности: „Той беше уверен в своето безнадеждно положение, и че краят на неговият живот е непосредствено близък. В него вече нямаше сили, никакво възмущение, нито надежда за живот“. По всяка вероятност Недев се среща с Филип Шинев (след приемане на руско гражданство Шинев Филипп Филиппович), арестуван през 1936 г. и осъден от ОСО на три години лишаване от свобода във Воркута по обвинение за КРТД, освободен през 1939 г.¹⁴⁾ Самият Саков е освободен на 23 януари 1945 г., или осем години след арестуването си и три години след изтичане на петгодишната си присъда (Vekov 2002, 235), но в Съветска Русия освобождението от ГУЛАГ не е равнозначно на свобода. По правило бившите лагерници получават паспорт с определени ограничения, като например забрана за установяване в големите градове, което ги принуждава да живеят и работят за неопределен период от време в отдалечени райони на СССР. През 1947 г. на Недю Саков е позволено да се премести в столицата на Коми АССР – Сиктивкар, откъдето изпраща няколко писма до Върховния съвет на СССР с молба за разрешение да се завърне в родината си. На 18 март 1950 г. той е повторно арестуван и с постановление на специалното съвещание на КГБ е изпратен на заточение в Красноярския край в Сибир¹⁵⁾, специализиран в дърводобивната промишленост. Правният режим на този вид присъда се състои в ограничаване свободата на придвижване в пределите на административната област на заточение и задължение за ежемесечно регистриране в местните органи на НКВД. Между 1950 – 1954 г. Недю Саков работи в дърводобивния завод на селището Маклаково (дн. Лесосибирск), разположено на около 250 км северно от Красноярск, на брега на р. Енисей. Той е освободен една година след смъртта на Сталин, когато започват да се издават първите укази за ограничена амнистия на невинно репресирани партийни кадри, сред които са включени и редица чуждестранни политемигранти, жертви на повсеместния терор от 30-те години. През 1954 г. Недю Саков се завръща в България, а през 1956 г. е реабилитиран с определение на Военната колегия на Върховния съд на СССР (Vekov 2002, 235).

Известно е, че началото на масовите репресии по отделните „национални“ операции е поставено на 25 юли 1937 г. със заповед на НКВД № 00439 (Okhotin

& Roginskii 2007, 3 – 7). На 31 януари 1937 г. с постановление на ЦК ВКП (б) за продължаване до 15 април 1938 г. на операцията по „разгрома на шпионско-диверсионния контингент из средите на поляците, латвийците, германците, естонците, финландците, гърците и др.“ е наредено да се проведе „аналогична операция“ по отношение на българите и македонците, а на 1 февруари 1938 г. е издадена и съответната директива (Okhotin & Roginskii 2007, 3 – 7). Петър Маринов (Петър Маринов Маринов) – директор на ресторант № 38 в Москва, е арестуван на 11 февруари (Vekov 2002, 244). В спомените си той разказва как по време на нощното си дежурство е извикан под фалшив предлог в районното поделение на НКВД, откъдето е откаран в Таганския затвор (същ. до 1958)¹⁶⁾. Маринов е затворен в обща килия, в която заварва двама други българи: „Единият се казваше Пеев, родом от гр. Пещера, а другият се казваше Никола Гогов, родом от гр. Ямбол, работел в Москва в завод за лагери“¹⁷⁾. Те са сред реабилитираните от БКП партийни кадри, пострадали от репресиите в СССР. По всяка вероятност Петър Маринов се среща със същия Илия Пеев, споменат от Недю Саков като свидетел по неговото дело и сътрудник на НКВД, арестуван през февруари 1938 г. и малко по-късно освободен с решение на началника на Народния комисариат на Московска област. Различна е съдбата на Никола Гогов, осъден на 8 години изправителен труд в „Севвостлаг“, където умира на 4 януари 1939 г. (Vekov 2002, 237). Маринов пише, че няколко дни по-късно в килията са докарани „Йовчо Смигнов Йовчев, родом от Мъглиж – Казанлъшко, работил в Министерство на геологията, и един летец командир, казваше се Павлов, родом от Варна“¹⁸⁾. Йовчо Смилов Йовчев, когото Маринов погрешно нарича Смигнов, преживява репресиите и успява да се завърне в България през 1947 г., а варненецът Иван В. Павлов загива през 1938 г. (Vekov 2002, 227, 223). Според Маринов българите прекарват в обща килия около десет дни, като от тях се изисква да се признаят за шпиони на чужди разузнавания¹⁹⁾. По думите на автора след отказа му да съдейства, той е преместен за шест месеца в единична килия. След връщането му в общата Петър Маринов заварва „доктор Кацаров, родом от гр. Панагюрище. Същият беше преподавател в КУНМЗ. Той не се върна, починал някъде около гр. Владивосток“²⁰⁾. По всяка вероятност Петър Маринов говори за Станой Накев Кацаров, арестуван на 5 март 1938 г., загинал през 1939 г. (Vekov 2002, 249).

След повече от шест месеца затвор Петър Маринов е осъден на 3 години ИТЛ. Сведенията му за етапа, състоящ се изключително от политемигранти – поляци, латвийци, унгарци, германци, китайци, югославяни, литовци, чехи, румънци, гърци и др., отразяват пика на протичащите през 1938 г. репресии по отделните „национални“ линии. В спомените си той отбелязва, че етапът му е транспортиран до станция Ерцово²¹⁾ – един от пунктовете на „Карго-поллаг“ (същ. 1937 – 1960), Архангелска област, специализиран в дърводобив и дървообработване, железопътно и промишлено строителство. Лагерът

е разположен в непосредствена близост до централната жп линия, свързваща Москва с Архангелск, което по думите на Маринов улеснява осигуряването на провизии, размяната на кореспонденция и дори свижданията с роднини²²⁾. В лагера той е назначен за отговарящ за затворническия стол – позиция, която му осигурява по-високо място в затворническата йерархия, сведението за която може да се приеме с голяма доза на достоверност с оглед на работата му като директор на ресторант.

Петър Маринов споменава имената на осем други българи, с които се среща по време на етапа от Москва до „Каргополлаг“, както и по-късно в лагера: „Манол Златков от град Берковица, Иван Касъветов, Минашки, Караколев – журналист при издателството на Коминтерна, Димитров от Пазарджишко, инж. Арсенов – работил на канала Волга – Москва река, инж. Колев, работил в химически институт, един другар от Пазарджик, казваше се Колю, но фамилията забравих“²²⁾. За Манол Златков Ангелов от гр. Берковица е дадена най-подробна и точна информация. В биографичната справка за него към доклада за поименно и пълно реабилитиране на репресираните българи е отбелязано, че е арестуван на 3 март 1938 г. в Москва и е осъден на 8 години ИТЛ, но е освободен предсрочно на 3 юни 1941 г. с решение на Специалното съвещание на НКВД. Той се завръща в България през 1944 г., по-късно е избран за народен представител от Шестото велико народно събрание (Vekov 2002, 232). Сведението на Петър Маринов за „Иван Касъветов“ също съответства на данните в публикуваните документи. В доклада за поименно и пълно реабилитиране е отбелязано, че Иван Райков Касаветов е арестуван на 16 февруари 1938 г., осъден на 8 години ИТЛ в Архангелска област. Завръща се в България през 1955 г. (Vekov 2002, 225). „Караколев – журналист при издателството на Коминтерна“ е Райчо Караколов (Райчо Кирчевич Караколов), отбелязан в доклада за реабилитираните партийни кадри като професор в институт по философия, арестуван през 1938 г., освободен през 1940 г. Завръща се в България през 1944 г. (Vekov 2002, 246). Спомените на проф. Караколов за СССР също са сред масива с мемоарни свидетелства, съхранявани дълги години в ЦПА, но в тях видният представител на българската философска наука и партиен деец, автор на книга, възхваляваща Сталин, не описва преживените репресии²⁴⁾. „Инж. Арсенов“ е Ангел Вълчев Ангелов, преименувал се на Иван Петрович Арсеньев, след като приема съветско гражданство. В доклада за поименното реабилитиране е посочен като работник на хидростроежи, арестуван през 1937 г. в Москва, завърнал се в България през 1946 г. (Vekov 2002, 203).

В спомените си Петър Маринов отбелязва, че е пуснат на свобода през пролетта на 1941 г., или около половин година преди изтичане на тригодишната му присъда²⁵⁾. От списъците с комунисти, за чиято свобода се застъпва Георги Димитров (Petrov 2001, 95), са спасени малко политемигранти, но предсрочното освобождаване на Петър Маринов подсказва, че по всяка вероятност той

е един от тях. За наличието на такъв списък, в който фигурира неговото име, пише и самият той²⁶⁾.

Документите и мемоарните свидетелства позволяват да се реконструира пътят към и в ГУЛАГ на политическите емигранти Недю Саков и Петър Маринов. Докато първият прекарва 18 години от живота си в затвори, лагери и заточение и е освободен едва след смъртта на Сталин, то вторият е сред малцината репресирани партийни кадри, пуснати предсрочно на свобода вследствие на застъпничеството на Георги Димитров. Мемоарите на Саков и Маринов са ценни за историческата наука, тъй като съдържат сведения за други българи в ГУЛАГ, както и широк спектър от лични преживявания, а именно: следствие и присъда; етап към ИТЛ, живот в лагер, освобождение и завръщане в България. Изследването на историята на българите в съветските лагери е затруднено от липсата на достъп до руските архивни източници. По тази причина мемоарите са тези, които могат да послужат за създаване на по-пълна картина за мястото на българите в ГУЛАГ, въпреки че тяхното използване изисква сериозен анализ и съпоставка с други източници. Съпоставката на спомените на Недю Саков и Петър Маринов с публикуваните документи от българските архиви и с руските електронни бази данни спомага за по-пълното реконструиране на репресивната политика на Сталин по отношение на българската политическа емиграция в Съветския съюз, за разширяване на научното знание за българите в ГУЛАГ.

БЕЛЕЖКИ

1. Изправителен трудов лагер (ИТЛ).
2. ПАПАЗОВ, Начо. [Председател на ЦКРК на БКП]. 31.07.1989. *Доклад за пълно и поименно реабилитиране на пострадалите български политемигранти от репресиите в СССР*. Доклад, списък. In: БЕКОВ, А. (съст.), 2002. *Сталин и Българският комунизъм*. София: Дамян Яков, 192 – 271. ISBN 954-527-172-8.
3. ПОПОВ, Благой. 1968. *За да не се повтори никога вече*. Спомени. In: ЧП – 181 Б, оп. 1, а.е. 48. At: Централен държавен архив [ЦДА], София.
4. САКОВ, Недю. 1965 – 1968. *По стръмната и трънлива, но славна пътека на марксизма-ленинизма към височините на комунизма*. Спомени. In: Сп. 1678 Б, л. 1. At: ЦДА, София.
5. Мемориал. Жертвы политического террора в СССР. Поиск по алфавиту. Available from: <https://lists.memo.ru/index2.htm> [viewed 21 September 2022].
6. САКОВ, Недю. 1965 – 1968. *По стръмната и трънлива, но славна пътека на марксизма-ленинизма към височините на комунизма*. Спомени. In: Сп. 1678 Б, л. 442. At: ЦДА, София.

7. Пак там, л. 447.
8. Мемориал. Жертвы политического террора в СССР. Поиск по алфавиту. Web site. Available from: <https://lists.memo.ru/index2.htm> [viewed 21 September 2022].
9. САКОВ, Недю. 1965 – 1968. *По стръмната и трънлива, но славна пътека на марксизма-ленинизма към височините на комунизма*. Спомени. In: Сп. 1678 Б, л. 466. At: ЦДА, София.
10. Пак там, л. 467.
11. Пак там, л. 495.
12. Пак там, л. 499.
13. Пак там, л. 533.
14. Мемориал. Жертвы политического террора в СССР. Поиск по алфавиту. Web site. Available from: <https://lists.memo.ru/index2.htm> [viewed 21 September 2022].
15. САКОВ, Недю. 1965 – 1968. *По стръмната и трънлива, но славна пътека на марксизма-ленинизма към височините на комунизма*. Спомени. In: Сп. 1678 Б, л. 710. At: ЦДА, София.
16. МАРИНОВ, Петър. 1967. Спомени. In: Сп. 1136 Б, л. 155. At: ЦДА, София.
17. Пак там, л. 156.
18. Пак там.
19. Пак там, л. 161.
20. Пак там, л. 163.
21. Пак там.
22. Пак там.
23. Пак там, л. 164.
24. КАРАКОЛОВ, Райчо. Декември 1974. *Бележки за живота и дейността на професор Райчо Караколов*. Спомени. In: Сп. 2220 Б. At: ЦДА, София.
25. МАРИНОВ, Петър. 1967. Спомени. In: Сп. 1136 Б, л. 169. At: ЦДА, София.
26. Пак там, л. 172.

ЛИТЕРАТУРА

- БАЕВ, Й. & ГРОЗЕВ, К., 2008. *Одисея в два свята. Българинът Джордж и съветско-американските отношения през първата половина на XX век*. София: Труд. ISBN 978-954-528-800-5.
- БЕЛКОВЕЦ, Л. П., 2013. Иностранцы в Советской России (СССР): регулирование правового положения и порядка пребывания (1917 – 1939-е гг.) Вторая часть. *Юридические исследования* [online]. (6), 220 – 284 [viewed 21 September 2022]. Available from: DOI: 10.7256/2305-9699.2013.6.808.

- ВЕКОВ, А. (съст.), 2002. *Сталин и българският комунизъм*. София: Изд. Дамян Яков. ISBN 954-527-172-8.
- ГАЧЕВ, Д., 1964. *Студии, статии, писма и спомени*. София: Наука и изкуство.
- ГРИШИНА, Р., 2010. Болгарская коммунистическая политэмиграция в Югославии и СССР (1920-е годы). Проблемы адаптации болгар к новой среде. В: ГРИШИНА, Р. & ВАЛЕВА, Е. (ред.). *Россия – България: векторы взаимопонимания. XVIII – XXI вв. Российско-болгарские научные дискуссии*. Москва: Институт славяноведения РАН, 213 – 229. ISBN 978-5-7576-0219-8.
- КАЗАКОВ, И., 1969. Машинен инженер-конструктор Гечо Кокилев (70 години от рождението му). *Корабостроене и корабоплаване*. (4), 31 – 32.
- КАНЕВА А., 1991. УхтПечлаг. 1929 – 1938. В: ОХОТИН Н. & РОГИНСКИЙ, А. (ред.). *Звенья. Исторический альманах*. Вып.1. Москва: Прогресс Феникс Atheneum, 331 – 352. ISBN 5-01-003604-5.
- КАЦАРОВ, П., 1966. *Изкупен живот*. София: Народна младеж.
- КОЖУХАРОВ, А., 2014. О перевоплощениях воспитанника Машинного училища Флота Григора Чочева. *Bulgarian Historical Review*. 42(1 – 2), 201 – 208. ISSN 0204-8906.
- НАКОВ, М., 2003. Какво четем от Ал. Солженицин на български. *Българска русистика*. (3 – 4), 53 – 58. ISSN 0323-9160.
- ОХОТИН Н. & РОГИНСКИЙ, А., 1999. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937 – 1938 гг. В: ЩЕРБАКОВА И. (ред). *Репрессии против российских немцев. Наказанный народ*. Москва: Изд. Звенья, 35 – 75. ISBN 5-7870-0035-8.
- ОХОТИН Н. & РОГИНСКИЙ, А., 2007. Большой террор: 1937 – 1938. Краткая хроника. *Индекс: Досье на цензуру*. 26(74), 1, 3 – 7. ISSN 1028-6241.
- ПЕТРОВ, Н., 2001. *Сталин и разгромът на българската политическа емиграция*. Велико Търново: Св. св. Кирил и Методий. ISBN 954-9520-41-2.
- ПОЛЯН, П., 2004. Иностранцы в ГУЛАГЕ: советские репрессии против иностранноподанных. *Демоскоп weekly* [online] [viewed 21 September 2022]. Available from: <http://www.demoscope.ru/weekly/2004/0147/print.php>
- ПОПОВ, Б., 1984. *От Лайпцигския процес в сибирските лагери*. Париж: The Movement for Liberation of Bulgaria.
- САВЧЕНКО, В. & ТРИГУБ, А., 2019. Болгарский анархист в „красной“ Одессе (судьба Желю Грозева). *Bulgarian historical review*. 47(1 – 2), 132 – 149. ISSN 0204-8906.

- СТАНЧЕВ, М., 2004. *Д-р Кръстьо Раковски – държавник, политик, дипломат*. София: Академично издателство „Марин Дринов“. ISBN 954-322-028-X.
- ЩЕРБАКОВА, И., 2015. Карта памяти о ГУЛАГЕ – проблемы и лакуны. *Laboratorium: Russian review of social research*. 7(1), 114 – 121. ISSN 2076-8214.

REFERENCES

- APPLEBAUM, A., 2003. *GULAG: A History*. Doubleday. ISBN 9780140283105.
- BAEV, J. & GROZEV, K., 2008. *An Odyssey in Two words: George the Bulgarian and Soviet-American Relations During the first half of the XX century*. Sofia: Trud [In Bulgarian]. ISBN 978-954-528-800-5.
- BARENBERG, A., 2009. Prisoners Without Border: Zazonniki and the Transformation of Vorkuta after Stalin. *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas*. 57(4), 513 – 534. ISSN 2366-2891.
- BARENBERG, A., 2014. *GULAG town, Company town. Forced labor and its legacy in Vorkuta*. Yale University Press: New Haven and London. ISBN 978-0-300-17944-6.
- BELKOVETS, L. P., 2013. Foreigners in Soviet Russia (USSR): regulation of legal status and residence order (1917 – 1939) Second Part. *Legal Studies*. (6), 220 – 284 [viewed 21 September 2022]. Available from: DOI: 10.7256/2305-9699.2013.6.808.
- BUBER-NEUMANN, M., 1949. *Under Two Dictators: Prisoner of Stalin and Hitler*. London: Victor Gollancz. ISBN 9783512000225.
- CHASE, W. J., 2001. *Enemies Within the Gates?: The Comintern and the Stalinist Repression, 1934 – 1939*. Yale University Press. ISBN 0-300-08242-8.
- CONQUEST, R., 1968. *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*. England: Oxford University Press. ISBN 9780195055801.
- CONQUEST, R., 1978. *Kolyma: the Arctic death camps*. London: Macmillan. ISBN 033322-102.
- GACHEV, D., 1964. *Studii, statii, pisma i spomeni*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- GRISHINA, R., 2010. Bulgarian Communist Political Migration in Yugoslavia and the USSR (1920s). Problems of Bulgarian adaptations to a new environment. In: GRISHINA, R. P. & E. E. VALEVA (Eds.). *Russia-Bulgarian: vectors of mutual understanding. XVIII – XXI centuries. Russian-Bulgarian scientific discussions*, 229 – 313. Moscow: Institute for Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences. ISBN 978-5-7576-0219-8.

- KAZAKOV, I., 1969. Mashinen inzhener-konstruktor Gecho Kokilev (70 godini ot rozhdenieto mu). *Korabostroene i koraboplavane*. (4), 31 – 32.
- KANEVA, A., 1991. Ukhtpechlag. 1929 – 1938. In: OKHOTIN, N. & ROGINSKII, A. (eds.). *Zvenya. Istoricheskii almanah*. Vol. 1. Moscow: Progres, Feniks, Atheneum, 331 – 352. ISBN 5-01-003604-5.
- KATSAROV, P., 1966. *Izkupen zhivot*. Sofia: Narodna mladezh.
- KOZHUKHAROV, A., 2014. About some incarnations of a graduate of the naval engineering school Grigor Chochev. *Bulgarian Historical Review*. (1 – 2), 201 – 208. ISSN 0204-8906.
- KRAVCHENKO, V., 1946. *I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official*. New York: Charles Scribner's Sons. ISBN 2560668305193.
- NAKOV, M., 2003. Kakvo chetem ot A. Solzhenitsyn na bulgarski. *Bulgarska rusistika – Bulgarian Russian Studies*. (3 – 4), 53 – 58. ISSN 0323-9160.
- OKHOTIN, N. & ROGINSKII, A., 1999. Iz istorii “niemieckoi opieracii” NKVD 1937 – 1938 gg. In: SHERBAKOVA I. (ed.) *Riepriesii protiv rossiiskih nemcev. Nakazannii narod*. Moscow, 35 – 75. ISBN 5-7870-0035-8.
- OKHOTIN, N. & ROGINSKII, A., 2007. Bol'shoi terror: 1937 – 1938. *Kratkaya hronika. Index: Dos'e na cenzuru*. 26(74), 1, 3 – 7. ISSN 1028-6241.
- POLIAN, P., 2004. Foreigners in the GULAG: Soviet repressions against foreign nationals. *Demoskop weekly* [online]. ISSN 1726-2887, [viewed 21 September 2022]. Available from: <http://www.demoscope.ru/weekly/2004/0147/print.php>
- PETROV, N., 2001. *Stalin i razgromit na bilgarskata politicheska emigratsiia*. Veliko Tarnovo: Sv. sv. Kiril i Metodiy. ISBN 954-9520-41-2.
- POPOV, B., 1984. *From the Leipzig trial to the Siberia camps*. Paris: The Movement for Liberation of Bulgaria.
- SAVCHENKO, V. & TRYGUB, A., 2019. Bulgarian Anarchist in “Red” Odessa (the Fate of Zheliu Grozev). *Bulgarian Historical Review*. (1 – 2), 132 – 149. ISSN 0204-8906.
- SCHERBAKOVA, I., 2015. GULAG Memory Map: Problems and Gaps. *Laboratorium: Russian Review of Social Research*. 7(1), 114 – 121. ISSN 2076-8214.
- STANCHEV, M., 2004. *Dr. Krastyo Rakovski – Statesman, Politician, and Diplomat*. Marin Drinov Academic Publishing House. [in Bulgarian]. ISBN 954-322-028-X.
- VEKOV, A. (comp.), 2002. *Stalin i bulgarskiiat komunizum*. Sofia: Damyan Yankov. ISBN 954-527-172-8.

BULGARIANS IN THE GULAG: THE CASES OF POLITICAL EXILES NEDIU SAKOV AND PETAR MARINOV

Abstract. The article examines Stalin's confrontation with the Bulgarian communist exiles in the USSR by the example of two political émigrés – Nediu Sakov and Petar Marinov, who were arrested during the mass purges in 1936 – 1938 and sentenced to five and three years in labor camps. For reconstruction of the experienced repressions and imprisonment in the Gulag are used published documents from the Bulgarian archives, electronic databases of the victims of political terror in the Soviet Union of the international human rights organization “Memorial”, as well as the unpublished memoirs of the two Bulgarians, stored for many years in the former Central Party Archive of the Central Committee of the Bulgarian Communist Party. The comparison of documents and memoir testimonies, which contain a wide range of personal experience, helps to more completely reconstruct the repressive policy towards the Bulgarian communist emigration in the USSR during the “Great Terror” and to expand the scientific knowledge about the Bulgarians in the GULAG.

Keywords: Bulgarian political émigrés; repressions; GULAG; memoir; Stalin

✉ **Dr. Simona Samuilova, Assist. Prof.**

ORCID iD : 0000-0002-1460-7503

Web of Science Researcher ID: AAU-6600-2020

Institute for Historical Studies

Bulgarian Academy of Sciences

1113 Sofia, Bulgaria

E-mail: samuilova@ihist.bas.bg